

Weg met Pottenkijkers!

Hoe het publiek verdween uit het Leids anatomisch kabinet*

HIEKE HUISTRA

No more peeping in the Leiden Anatomical Collections. The disappearance of visitors

Tony Bennett claims that the public museum emerged in the nineteenth century, and that collections in earlier centuries were kept in closed spaces with strictly regulated access. I show that the Leiden anatomical collections do not fit this picture. These collections were open to everyone until the nineteenth century, in which they were closed off for the general public. I argue that this closing off was a consequence of the changes in medical teaching, which influenced the housing and contents of the collection. Finally, I suggest Bennett's thesis has more exceptions: other natural science collections probably developed in similar ways.

Hoe ruikt een lijk op de achtste dag van ontbinding? Kaspar Sierstorpf, op bezoek in Leiden aan het begin van de negentiende eeuw, wilde het niet weten:

Eins der sehenswürdigsten Dinge soll die Schneidekammer seyn; so heisst hier zu Lande der Anatomiesaal; aber ich hatte eben nicht Lust die darin befindlichen schönen Dinge zu sehen, weil der Ausseher versicherte, dass man schon seit acht Tagen denselben Cadaver darin verarbeitete.¹

Om de rottingsgeur te vermijden, sloeg Sierstorpf een van de beste attracties in Leiden over: het anatomisch kabinet. De collecties die hier te zien waren, vormden een verplicht en geliefd nummer voor toeristen in de eerste helft van de negentiende eeuw,² net zoals ze dat in de zeventiende en achttiende eeuw geweest waren. Bezoeken was relatief eenvoudig: het kabinet was minstens zes dagen per week geopend, het entreegeld bestond uit een fooi voor de custos, en binnenkomen kon door aan te kloppen – introductiebrieven en aanbevelingen waren niet nodig. Maar die eenvoud verdween. Gedurende de negentiende eeuw werd het kabinet steeds minder toegankelijk. Reisgidsen uit het eind van de eeuw raden het niet meer aan. De Baedeker uit 1871 schrijft enkel: ‘Auch

* Met dank aan Rina Knoeff voor haar kritische commentaar op verschillende versies van deze tekst. Ook dank aan de deelnemers aan het symposium ‘Publiek gebruik van Nederlandse verzamelingen in de negentiende eeuw’ voor hun vragen en suggesties, en aan Martin Weiss voor de organisatie van die bijeenkomst.

1 Kaspar Sierstorpf, *Bemerkungen auf einer Reise durch die Niederlande nach Paris im elfften Jahre der grossen Republik* (s.l. 1804), 548–549.

2 Peter van Zonneveld, ‘Leiden in vreemde ogen. Buitenlandse bezoekers 1830-1840’, in: Peter van Zonneveld (red.) *Het Bataafsch Athene. Cultuurhistorische opstellen over Leiden 1800-1850* (Leiden 1988), 7-18, 13-14.

jetzt is Leyden noch ausgezeichnet, besonders für Mediciner und Naturforscher, wegen seiner umfassenden werthvollen und lehrreichen Sammlungen'.³ De anatomische collecties worden niet expliciet genoemd, en impliciet wordt duidelijk dat ze geen toeristische attractie meer zijn, maar een kennisbron voor wetenschappers. De collecties verdwenen uit de publieke ruimte en trokken zich terug in de universiteit.

Deze ontwikkeling staat haaks op een centrale these uit Tony Bennetts boek *The Birth of the Museum*.⁴ Bennett stelt dat kunst- en wetenschapscollecties vóór ongeveer 1850 niet of nauwelijks zichtbaar waren voor een breed publiek. Dit veranderde volgens hem met de komst van het moderne publieke museum, dat ontstond in de negentiende eeuw.⁵ Dit museum maakte collecties toegankelijk, nadrukkelijk ook voor de lagere klasse. En dat was met een duidelijk doel: verheffing van het volk. De publieke musea waren een disciplinerend instrument; een middel om het volk op te voeden.

Het publiek toegankelijke, disciplinerende museum dat in Bennetts boek geboren wordt, is een ander soort 'museum' dan het Leids anatomisch kabinet – dat meestal kabinet, maar soms ook wel 'museum' genoemd wordt. In de negentiende eeuw, zeker in de eerste helft daarvan, had het woord 'museum' een veel bredere betekenis dan tegenwoordig. Het *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal* geeft in 1864 als eerste betekenis 'gebouw -, instelling aan kunst of wetenschap gewijd'.⁶ Het is deze betekenis die in Leiden bedoeld wordt, wanneer men over 'anatomisch museum' of – vaker – 'museum anatomicum' spreekt; en het gaat dan dus niet noodzakelijk over een plek die toegankelijk is voor het publiek, of waar iets tentoongesteld wordt. Om verwarring tussen de verschillende begrippen te voorkomen, gebruik ik in dit artikel voortdurend het woord 'kabinet' voor de plaats waar de anatomische collecties bewaard werden en de universitaire instelling die deze collecties beheerde. Omdat destijds ook de aanduiding 'museum' gebruikt werd, zal die term wel in sommige citaten opduiken.

De overeenkomst tussen het Leids anatomisch kabinet en het museum van Bennett is dat beide collectiebewaarplaatsen waren. Het grote verschil is dat in Leiden de collecties eerst open waren, en vervolgens gesloten, terwijl ze in Bennetts museum eerst gesloten en toen open waren. Er is nog een tweede verschil. De overgang van gesloten naar open collectiebewaarplaatsen is volgens Bennett een zeer intentionele ontwikkeling. Maar de overgang van open naar gesloten die het Leids anatomisch kabinet doormaakte, was dat veel minder. Het was een deels onbedoeld – maar niet betreurd – gevolg van veranderingen in

3 Karl Baedeker, *Belgien und Holland* (Koblenz 1871), 260-261.

4 Tony Bennett, *The Birth of the Museum. History, Theory, Politics* (Londen 1995).

5 Bennett, *Birth* (noot 4), 93. Het publiek maken van collecties begint volgens Bennett aan het eind van de achttiende eeuw, na de Revolutie, maar verloopt buiten Frankrijk langzamer. In 1850 is de verbeterde toegankelijkheid overal een feit. Gezien het tempo van de politieke ontwikkelingen in negentiende-eeuws Nederland houd ik hier 1850 als einddatum aan.

6 I.M. Calisch en N.S. Calisch, *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal* (Tiel s.a. [1864]). Geraadpleegd via <http://www.dbnl.org>.

het geneeskundig onderwijs. In dit artikel laat ik zien hoe dat gevolg ontstond.

Waarschijnlijk zijn soortgelijke ontwikkelingen zichtbaar bij andere anatomische en natuurwetenschappelijke collecties. Bennett had er daarom goed aan gedaan meer onderscheid te maken tussen verschillende soorten verzamelingen. Openbare kunstcollecties werden misschien in de negentiende eeuw geboren, maar de openbare anatomische verzameling was toen al bejaard, en zag haar levenseinde naderen. Maar ook in de bloei van hun leven waren openbare anatomische collecties aan de universiteit niet alléén maar gericht op het publiek. Het waren altijd ook onderwijscollecties: hoogleraren gebruikten de preparaten in hun colleges. Dat bleef zo in de negentiende eeuw, maar de manier waarop dat gebeurde, veranderde – zoals het hele geneeskundeonderwijs veranderde.

Veranderingen in het medisch onderwijs

Al in het begin van de negentiende eeuw werd er gediscussieerd over de vraag hoe medici moesten worden opgeleid. Verschillende commissies probeerden de vraag te beantwoorden, wat uiteindelijk leidde tot de geneeskundige wetten van 1865.⁷ Ondertussen werd de kritiek op het medisch onderwijs steeds sterker en kwamen ook de eerste veranderingen op gang. Een belangrijk bezwaar was dat de studenten te weinig praktische oefening kregen. De geneeskundestudie was een lange reeks Latijnse voordrachten die zo nu en dan onderbroken werd voor een anatomische demonstratie.⁸ Af en toe viel er bij de colleges niet alleen iets te horen, maar ook iets te zien: meestal potten met preparaten. Volgens de hervormers deden de aankomende artsen op deze manier te weinig vaardigheden op. Een diagnose stelde je niet door de patiënt te vragen naar zijn symptomen en vervolgens zijn antwoorden in te passen in de geleerde theorie. Je moest luisteren, kijken, voelen en ruiken aan het lichaam van de patiënt. Dat leerde je alleen door praktisch onderwijs – net zoals dat in de natuurwetenschappen gegeven werd. De natuurwetenschappelijke methode was een voorbeeld voor de geneeskunde.⁹ Ook de natuurwetenschappelijke vakinhoud werd steeds belangrijker: geneeskunde werd gebaseerd op natuurkundige en scheikundige theorieën.

Bij anatomie betekende praktisch onderwijs: zelf snijden en zelf prepareren. Vanaf de jaren vijftig kregen studenten in Leiden hier de gelegenheid voor. De sectiezaal ging iedere dag open, in plaats van een paar uur in de week. Volgens

7 De geneeskundige wetten waren vier verschillende wetten. Voor het onderwijs het meest van belang was 'De wet regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulpapotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw', *Staatsblad* 59 (2 juni 1865).

8 Harm Beukers, 'Groeï en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw' in: Willem Otterspeer (red.) *Een universiteit herleeft* (Leiden 1984), 81; Joseph Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum 1992), 97.

9 Wachelder, *Universiteit* (noot 8), 97-103.

de studentenalmanak maakten de studenten hier gretig gebruik van.¹⁰ Dat blijkt ook uit het stijgende aantal klachten over een tekort aan lichamen, terwijl het aanbod van lichamen niet was afgenomen:

Voor het houden van anatomische demonstratiën en de praktische ontleedkundige oefeningen der studenten waren in deze cursus 14 lijken beschikbaar. Wel was dit getal iets grooter dan in het vorige jaar, de meerdere behoeften echter die bij het toenemend aantal studenten bestond maakte dat het nog steeds gering te noemen is.¹¹

Voor een demonstratiecursus heb je aan een of twee lichamen genoeg, maar als studenten zelf snijden, zijn er meer nodig.¹² Bij het oude onderwijs kon je bovendien bij een tekort terugvallen op de anatomische collectie, waarmee de anatomie ook te demonstreren was, maar voor praktische oefening heb je niet veel aan preparaten en modellen. De medici verzonnen verschillende oplossingen voor het lichamentekort. Met de gevangenis in Hoorn werd afgesproken dat lichamen van overleden gevangenen naar Leiden gestuurd werden; ook met andere gevangnissen waren er zulke afspraken.¹³ En men hoopte dat de opening van het stedelijk hospitaal zou helpen: hoe meer ziekenhuisbedden, hoe meer overledenen.¹⁴

Het ziekenhuis speelde ook op een iets patiëntvriendelijker manier een steeds grotere rol in de medische opleiding: het was de plek voor klinisch onderwijs. Naast meer praktisch onderwijs wilden de vernieuwers ook meer van dit onderwijs aan het ziekbed.¹⁵ Kon je voor 1865 *doctor medicinae* worden zonder ooit een patiënt gezien te hebben, daarna moest je voor de titel arts ervaring aan het ziekbed hebben. Klinisch onderwijs is niet afhankelijk van collecties: je werkt met levende patiënten uit één stuk, en niet met onderdelen van dode lichamen.

Ook bij het praktische onderwijs stonden de collecties niet centraal. Dat wil niet zeggen dat de collecties helemaal niet meer van belang waren. In de pathologie bijvoorbeeld was het erg handig dat afwijkingen met behulp van preparaten gedemonstreerd konden worden – lichamen met zeldzame afwijkingen waren nu eenmaal niet op bestelling leverbaar. Het is ook niet zo dat praktisch onderwijs in het begin van eeuw helemaal niet plaats vond, maar wel was er duidelijk sprake van een verschuiving: minder potten kijken, meer zelf doen. En juist ten tijde van die verschuiving kreeg het anatomisch kabinet huisvestingsproblemen.

10 *Studentenalmanak voor het jaar 1850* (Leiden [1849]), 108.

11 A.E. Simon Thomas, Verslag onderwijs geneeskundige faculteit 1852/53 (1853), Leiden, UB, Archief van Curatoren 1815-1877 (AC2), 270.

12 Andrew Cunningham, *The anatomist anatomis'd. An experimental discipline in Enlightenment Europe* (Farnham 2010), 229-230.

13 Verslag anatomische collecties 1862/63 (over een mislukte afspraak met Hoorn) Leiden, UB, AC2 271; 1866/67 (nū is de afspraak met Hoorn wél gelukt, en ook Oegstgeest wordt genoemd) Leiden, UB, AC2 272.

14 A.E. Simon Thomas, Verslag onderwijs geneeskundige faculteit 1852/53 (1853), Leiden, UB, AC2 270.

15 Wachelder, *Universiteit* (noot 8), 103-110.

Huisvesting

Terug naar Kaspar Sierstorff. Hij besloot zijn bezoek aan het anatomisch kabinet te vervangen door een bezoek aan de bibliotheek. Het zat hem weer niet mee: de bibliotheek bleek gesloten.¹⁶ Maar misschien was dat maar beter ook, want de kans is groot dat ook in de bibliotheek stankoverlast geweest was: anatomie en bibliotheek deelden één gebouw. Dat gebouw was de Faliëde Bagijnkerk aan het Rapenburg. Beide instellingen zaten daar sinds het einde van de zestiende eeuw. De combinatie van bibliotheek en anatomie was in die tijd niet ongewoon: ook in Groningen, Franeker en Harderwijk deelden ze een plek.¹⁷ De verklaring was deels praktisch: universiteiten bezaten in de begintijd hooguit één gebouw, en moesten dus instellingen combineren. Maar ook toen de universiteit meer ruimte kreeg, voelde niemand de noodzaak om anatomie en bibliotheek te scheiden. De combinatie was natuurlijk, omdat de praktijken op beide plekken grotendeels gelijksoortig waren.

Die praktijken draaiden voor een belangrijk deel om collecties. Natuurlijk was er in het anatomisch kabinet ook een anatomisch theater waar ontledingën plaats vonden, maar dat gebeurde maar een paar keer per jaar, en – vanwege de snelheid van ontbinding – alleen 's winters. Bovendien waren deze dissecties voor het onderwijs van minder belang, al was het maar omdat de studenten vanaf hun plaatsen lang niet alles konden zien. De ontledingën waren eerder publieke, religieuze rituelen dan lessen voor geneeskundestudenten.¹⁸ Aan het eind van de achttiende eeuw verdween dit ritueel. In Leiden werd tijdens de verbouwing van 1819-1822 het grote anatomisch theater dan ook volledig gesloopt, en kregen de collecties nog meer ruimte. Zij kwamen in het centrale deel: de oude kerk. Het kleinere anatomische theater, de collegezaal en de personeelskamers zaten in aangebouwde nieuwbouw.¹⁹

Uiterlijk lijkt de inhoud van bibliotheek- en anatomiecollecties erg verschillend: een oosters manuscript is iets heel anders dan een injectiepreparaat van een dunne darm. Maar, zoals Eric Jorink heeft laten zien, in het zeventiende-eeuwse Leiden waren de anatomische collecties, het theatrum en de bibliotheek onlosmakelijk verbonden met elkaar, en met de hortus en zijn rariteitencollectie – met als sprekend voorbeeld een Amerikaanse krokodil die tussen de boeken opduikt op een aanwinstenlijst van de bibliotheek.²⁰ De anatomische preparaten waren onderdeel van het 'boek der natuur'. In de zeventiende eeuw zag men de natuur als een boek Gods, net als de Bijbel. Dit betekende ook

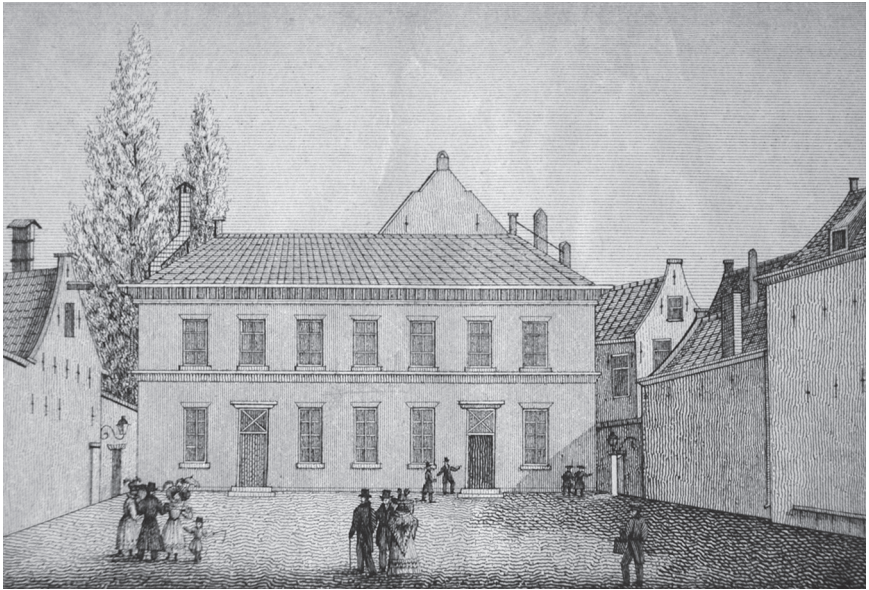
16 Sierstorff, *Bemerkungen* (noot 1), 549.

17 Huib J. Zuidervaart, 'Academische schouwplaatsen en hun collecties. Het begin van de Nederlandse universitaire verzamelingen', in: T. Monquil-Broersen (red.), *Universitaire collecties in Nederland. Nieuw licht op academisch erfgoed* (Zwolle 2007), 15-16.

18 Andrew Cunningham, 'The end of the sacred ritual of anatomy', *Canadian Journal of Medical History* 18 (2001), 187-204.

19 H.J. Witkam, *Over de anatomieplaats, de Albinussen en de Sandiforts* (Leiden 1968), 59, 65-67.

20 Eric Jorink, *Het 'Boeck der Natuere'. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods schepping 1575-1715* (Leiden 2006), 287-299.

Afb. 1. Anatomie (linkerdeur) en bibliotheek (rechterdeur) waren tot halverwege de negentiende eeuw samen gehuisvest in de Faliede Bagijnkerk. Een vanzelfsprekende combinatie, omdat praktijken in beide instellingen gelijksortig waren. Onderdeel van 'Plattegrond der Stad Leiden', c. 1832. Universiteitsbibliotheek Leiden, COLLBN Port 14 no 52.

dat de natuur, net als de Bijbel, 'gelezen' kon worden. Beide waren object van exegese.²¹ Met als gevolg dat de anatoom die in het kabinet een preparaat onderzocht hetzelfde deed als een filoloog die met een geschrift op de leeszaal zat: een tekst ontcijferen. Ook de handelingen die verricht moesten worden bij het beheer van de collecties kwamen overeen. Bij binnenkomst werden preparaten en boeken gedetermineerd, geclassificeerd, ingeschreven en geplaatst. Daarnaast publiceerden zowel het anatomisch kabinet als de bibliotheek regelmatig catalogi waarin hun collecties beschreven werden.²²

Gelijksortige praktijken waren niet het enige wat de combinatie natuurlijk maakte. Ook het theoretische karakter van het anatomieonderwijs droeg daaraan bij, net als de filosofische basis van de anatomie. Op college brachten professoren kennis over van boeken naar studenten. Die kennis was gebaseerd op filosofische theorieën – en niet, zoals later, op natuurwetenschappelijke resultaten. De plek voor filosofische boekenkennis was de bibliotheek.

²¹ Jorink, *Boeck* (noot 20), 31.

²² Voor zeventiende- en achttiende-eeuwse catalogi van de anatomische collecties, zie H.J. Witkam, *Catalogues of all the chiefest rarities in the publick anatomie hall of the university of Leyden* (Leiden 1980). De zeventiende-eeuwse bibliotheekcatalogi worden opgesomd in *Leidse universiteit 400. Stichting en eerste bloei 1575-ca. 1650* (Amsterdam 1975), 141-142.

Halverwege de negentiende eeuw, ten tijde van de onderwijsveranderingen, verdween de vanzelfsprekendheid van de combinatie anatomie en bibliotheek. De praktijken in het anatomisch kabinet veranderden. Studenten keken minder naar potten, en stonden steeds vaker tot aan hun onderarmen in een lijk te graaien. Collecties stonden steeds minder centraal – een contrast met de bibliotheek. Bovendien werd de filosofie als basis van de anatomie vervangen door de natuurwetenschap – en die vond je niet in de bibliotheek, maar in het laboratorium.²³ Daarnaast was er een vrij urgent praktisch probleem:

In de zoldering der groote zaal van het kabinet bestond voorlang eene verzakking, waardoor de mogelijk niet ongegronde vrees zich openbaarde van eene instorting van dat gedeelte van het gebouw.²⁴

Het verzakte plafond was tevens de vloer van de bibliotheek, met als gevolg dat potten en botten dreigden te worden bedolven onder de boeken. Om dat te voorkomen werd het plafond gestut, maar dat was niet meer dan een tijdelijke oplossing.²⁵ In 1860 kwam er een permanente: anatomie verhuisde naar een nieuw gebouw. Dat gebouw was onderdeel van een nieuw onderwijslaboratorium, een stuk verderop aan het Rapenburg, op de plek waar een ontploffend kruitschip in 1807 de bebouwing had weggevaagd. Aan de voorkant van het door A.W. Camp ontworpen gebouw bevonden zich de onderwijslaboratoria voor natuurkunde en chemie, aan de achterkant was ruimte voor anatomie. Niet alleen was het instortingsgevaar geweken, ook anatomie zat nu op een passende plek: vlakbij de natuurwetenschappelijke laboratoria. Hier paste het nieuwe, praktische onderwijs, gebaseerd op natuurkundige en scheikundige methoden en theorieën.

Alle huisvestingsproblemen waren opgelost. Maar de onderwijsveranderingen en de verhuizing hadden een bijkomstigheid: de collecties werden minder toegankelijk voor publiek.

Een openbaar museum

Al lang voor Kaspar Sierstorff kwamen er bezoekers naar de Leidse anatomische collecties. De collecties waren een toeristische attractie: bij de aankomst van de trekschuit stonden al bordjes om de reizigers naar de anatomische preparaten te leiden. Vanaf de zeventiende eeuw duikt de verzameling regelmatig op in reisverslagen.²⁶ De omschrijvingen waren vaak lovend – een geveulde omschrijving in de zeventiende en achttiende eeuw was: ‘Zelfs wanneer men duizend ogen had, zou een dag te kort zijn om alle wonderlijke en curieuze ob-

²³ Zie ook Michel Foucault, *De geboorte van de kliniek. Een archeologie van de medische blik* (Nijmegen 1986).

²⁴ Hidde Halbertsma, Collectieverslag 1852/53, Leiden, UB, AC2 270.

²⁵ Hidde Halbertsma, Collectieverslag 1852/53, Leiden, UB, AC2 270.

²⁶ Zie voor een overzicht Hendrik Engel, A.P.M. Sanders en Pieter Smit, *Hendrik Engel's alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries* [tweede editie] (Amsterdam 1986), 155-156.

jecten te zien.²⁷ Ook de universiteitsbibliotheek was open voor bezoekers, zij het dat de negentiende-eeuwers hem plichtmatig noemden in hun reisverslag.²⁸ Maar ze noemden hem wel: zowel bibliotheek als anatomie waren opgenomen in het standaardrondje Leiden. Hildebrand geeft een aardige omschrijving van een variant op dit rondje in het eerste deel van de *Camera Obscura*:

Op dien regenachtige octoberdag zag men Hildebrand met een vreemdeling door Leydens straten hollen, om eerst de doode beesten in het museum van natuurlijke, en daarna de doode Farao's in het museum van onbekende historie te gaan aanschouwen; vervolgens een blik te werpen op de kindertjens die nooit geleefd hebben der Anatomie, en daarna op de portretten der doode professoren die eeuwig leven zullen op de senaatskamer ... Om een weinig verscheidenheid daar te stellen, bezochten wy daarop de Burcht, die zelf een lijk is, vroeger bewoond door de Romeinen, ada en die Rederijkerskamer waarvan zoo vele geniën lid waren. Ten slotte zagen wy ook nog den sineeschen en japanneeschen inboedel by den heer Siebold.²⁹

De nadruk ligt duidelijk op universiteitsgebouwen en -instellingen, waar ook het Museum voor Natuurlijke Historie en dat voor Oudheden bij hoorden. Dat gold voor de meeste bezoekers: Leiden was voor reizigers eerst en vooral een universiteitsstad.³⁰ De universitaire attracties lagen allemaal rond het Rapenburg, op enkele minuten lopen van elkaar. Bibliotheek en anatomie lagen aan de centrumkant van de gracht, schuin tegenover de hortus en het academiegebouw.

Het kostte toeristen weinig moeite om, wanneer ze er eenmaal waren, het anatomisch kabinet binnen te komen. Conservator Halbertsma legt de procedure in het midden van de negentiende eeuw uit:

Ik heb de eer, U.H.E.A. kennis te geven, dat het Museum Anatomicum dagelijks voor een ieder geopend is. Ik noem het eenen vrijen toegang, wanneer men een Cabinet kan bezigtigen, door aan het gebouw te bellen of zich bij den custos te vervoegen, die allernaast dit gebouw woont.³¹

De custos liet de bezoekers de collectie zien. In ruil daarvoor gaven zij hem een fooi; Halbertsma suggereerde een bedrag van 10 of 25 cent.³² Ook in de zeventiende en achttiende eeuw was de verzameling makkelijk toegankelijk. Het kabinet (toen vaak aangeduid als 'theatrum anatomicum') was iedere dag van de week geopend; catalogi waren in meerdere talen verkrijgbaar³³ en de

27 Tim Huisman, *The finger of God. Anatomical practice in 17th-century Leiden* (Leiden 2009), 8, 187 (n. 2). Volgens Huisman – die zich baseert op ongepubliceerd onderzoek van A.J.F. Gogelein – werd de zin voor het eerst gebruikt in 1630.

28 Van Zonneveld, *Leiden* (noot 2), 13.

29 Hildebrand, *Camera Obscura*. Eerste deel. (Haarlem 1851), 116-117.

30 Van Zonneveld, *Leiden* (noot 2), 11.

31 Hidde J. Halbertsma aan de curatoren, 4 april 1850, Leiden, UB, AC2 113, 81; onderstreping in origineel.

32 Hidde J. Halbertsma aan de curatoren, 4 april 1850, Leiden, UB, AC2 113, 81.

33 Witkam, *Catalogues* (noot 22).

custos deed zijn best om met sappige verhalen de objecten zo toegankelijk mogelijk te maken voor mensen zonder medische kennis.³⁴ Reisverslagen laten zien dat deze verhalen ook in de negentiende eeuw nog gebruikt werden – en zelfs op tekstbordjes bij de preparaten stonden. De auteur van *Billets in the low countries, 1814-1817* vertelt het verhaal achter een van de monstra.³⁵ De geboorte kwam voort uit een ongelukkig huwelijk: een prachtige jonge vrouw werd door haar ouders gedwongen te trouwen met een seniele oude woekeraar, die geen andere kwaliteit had dan zijn rijkdom. Net zeven maanden getrouwd, stierf de vrouw al in het kraambed. Het eveneens overleden kind kwam terecht in het kabinet. Hij was, rimpel voor rimpel, een miniatuurkopie van zijn oude vader. Het hele verhaal was te lezen op een plaat opgehangen bij het preparaat – een duidelijk teken dat het kabinet zich op een breed publiek richtte.

Bennett daarentegen beschrijft de plaatsen waar collecties vóór 1850 bewaard werden als volgt:

While such collections (whether works of art, curiosities or objects of scientific interest) had gone under a variety of names (museums, *studioli*, *cabinets des curieux*, *Wunderkammern*, *Kunstkammern*) and fulfilled a variety of functions (demonstrations of royal power, symbols of aristocratic or mercantile status, instruments of learning), they all constituted socially enclosed spaces to which access was remarkably restricted. So much so that, in the most extreme cases, access was available to only one person: the prince.³⁶

Deze omschrijving is niet te rijmen met de situatie in het anatomisch kabinet. Niet alleen stond de deur open voor bezoekers uit alle lagen van de bevolking, ook deden conservatoren en gidsen binnen hun best om de preparaten zo toegankelijk mogelijk te maken. Dat is niet te kwalificeren als ‘remarkably restricted’. Integendeel: iedereen die een fooi van tien cent kon missen, mocht naar binnen. Het kabinet was in de eerste helft van de negentiende eeuw van maandag tot en met zaterdag geopend, de jaren 1820 en 1830 alleen ’s ochtends, vanaf 1839 tussen 9 en 2 uur.³⁷ Je kon gewoon tijdens openingstijden langskomen, zonder je van te voren te melden. Er was geen ballotage – de enige die je moest overtuigen was de custos, maar die was naar alle waarschijnlijkheid al lang tevreden als hij zijn dubbeltje kreeg. Als je echt wilde, kon je wellicht zelfs zonder te betalen naar binnen: door een sluiproute te nemen vanuit de bibliotheek. Alhoewel bibliotheek en anatomie aparte ingangen hadden, waren ze

34 Rina Knoeff, ‘The visitor’s view. Early modern tourism and the polyvalence of anatomical exhibits’. Paper gepresenteerd op de workshop ‘Circulating knowledge in early modern science’, Gent, 28-29 november 2008.

35 *Billets in the Low Countries, 1814-1817. In a series of letters* (Londen 1818), 51-52.

36 Bennett, *Birth* (noot 4), 92-93; laatste cursivering door mij.

37 *Studenten Almanak voor het jaar ...* (Leiden [1825-1858]). Alhoewel Halbertsma in het citaat hierboven spreekt van ‘dagelijks’, is het museum volgens de studenten Almanak alleen van maandag tot zaterdag geopend. Het zou kunnen dat studenten op zondag niet toegelaten werden, maar bezoekers wel. Het zou ook kunnen dat ‘dagelijks’ moet worden opgevat als ‘iedere dag behalve zondag’.

binnendoor wel met elkaar verbonden.

Ook wat betreft andere Nederlandse collectiebewaarplassen valt op het beeld van Bennett wel het een en ander af te dingen, maar openingstijden waren daar wel beperkter dan bij het anatomisch kabinet.³⁸ Zo was het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, vanaf 1821 gevestigd in het Mauritshuis, maar twee dagen per week geopend voor het algemene publiek.³⁹ Ook mocht lang niet overal iedereen zomaar naar binnen. In Teylers Museum moest je bijvoorbeeld eerst een kaartje halen bij en goedgekeurd worden door de directeuren.⁴⁰ Andere anatomische collecties, daarentegen, lijken net zo toegankelijk geweest te zijn als die in Leiden.⁴¹ In Utrecht bijvoorbeeld was de collectie wasmodellen van Petrus Koning een publiekstrekker: tussen 1826 en 1834 kwamen er ruim vierduizend bezoekers.⁴²

Verminderde toegankelijkheid

Maar zoals gezegd, de toegankelijkheid verminderde na de verhuizing in 1860. Dat gebeurde op verschillende manieren. Allereerst was de nieuwe ligging ongunstiger. De anatomische collecties kwamen verder van de andere bezienswaardigheden af te liggen, aan de rand van het centrum. Bezoekers moesten verder lopen om de collecties te bekijken, en hadden niet meer het voordeel dat ze dan ook meteen de bibliotheek konden zien. Natuurlijk was de afstand niet onoverkomelijk, maar de drempel om de collecties te bezoeken werd wel iets verhoogd.

Daarbij kwam ook dat het gebouw lastiger toegankelijk was. In de Faliede Bagijnkerk zat de ingang aan het Rapenburg. Het onderwijslaboratorium lag ook aan het Rapenburg, maar om de collecties te bekijken, moest je door de achteringang. Daar kwam je via de Zonneveldsteeg. De deur lag niet direct aan de steeg, maar was bereikbaar via een paadje, dat in de eerste jaren onverhard was.⁴³ Als er niemand open deed, moest je over hetzelfde paadje weer terug naar het huis van de custos, iets verderop. Met een beetje pech ploegde je dus drie keer door de modder voordat je binnen was. Ook dit was uiteraard niet

38 Zie het artikel van Ellinoor Bergvelt en Claudia Hörster in deze bundel.

39 Ellinoor Bergvelt, 'Tussen geschiedenis en kunst. Nederlandse nationale kunstmusea in de negentiende eeuw', in: E. Bergvelt, D.J. Meijers en M. Rijnders (red.), *Kabinetten, galerijen en musea. Het verzamelen en presenteren van naturalia en kunst van 1500 tot heden* (Zwolle 2005), 354-355.

40 G.J. Janse, 'Uit nieuwsgierigheid en ter onderricht' in: M. Scharloo (red.), *Teylers Museum. Een reis door de tijd* (Haarlem 2009), 12.

41 J.C. Rupp, 'Matters of life and death. The social and cultural conditions of the rise of anatomical theatres, with special reference to seventeenth century Holland', *History of science* 28 (1990), 264. Zie ook de bezoekersverslagen opgesomd in Engel, Sanders en Smit, *Alphabetical list* (noot 26). Ook buiten Nederland waren er openbare anatomische collecties, bijvoorbeeld in Kopenhagen, Altdorf en Oxford, zie Arthur MacGregor, *Curiosity and enlightenment. Collectors and collections from the sixteenth to the nineteenth century* (New Haven/Londen 2007), 161-162.

42 G.T. Hanefeld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische anatomie. Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1978), 275.

43 Curatoren aan Hidde J. Halbertsma, 30 april 1864, Leiden, UB, ASF 461, 112.

Afb. 2. Het nieuwe onderwijslaboratorium voor natuurkunde, scheikunde en anatomie. Anatomie was aan de achterkant gehuisvest. Door de ligging en het gesloten karakter van het gebouw waren de collecties minder toegankelijk dan in de Faliëde Bagijnkerk. Foto, 1866. Beeldbank Regionaal Archief Leiden.

onoverkomelijk. Daarbij lag de achteringang relatief dichtbij andere attracties: vanaf de Pieterskerk, met het grafmonument van Boerhaave (Sierstorpf: ‘kleinlich und kärglich’⁴⁴), was je er in ruim vijf minuten. Maar de binnenkomst door de achteringang, te bereiken via een onverhard paadje, was wel een stuk minder uitnodigend dan die in de Faliëde Bagijnkerk. Na zes jaar werd de ingang verplaatst naar de voorkant, zodat je weer via het Rapenburg binnenkwam.⁴⁵ Maar de custos bleef aan de achterkant wonen. Bovendien was de collectie inmiddels op een andere, meer fundamentele, manier ontoegankelijk geworden.

Dat had te maken met de hoofdfunctie van het gebouw: het was een onderwijslaboratorium. Een onderwijslaboratorium is een sterk gereguleerde omgeving, met een duidelijke doelgroep: docenten en studenten. De toegang is voor andere mensen misschien niet expliciet verboden (soms ook wel), maar ze hebben er duidelijk niets te zoeken. Omdat het laboratorium een gecontroleerde omgeving is, met veel regels – je mag dit niet aanraken, dat niet doen, moet speciale kleding dragen – zullen mensen er ook niet zomaar binnenlopen.⁴⁶ Dit gesloten karakter werd naar het einde van de negentiende eeuw toe alleen maar sterker, omdat het laboratorium langzaam een onderzoekslaboratorium werd.

⁴⁴ Sierstorpf, *Bemerkungen* (noot 1), 550.

⁴⁵ *Almanak van het Leidsch studentencorps voor het jaar 1866* (Leiden [1865]), 114.

⁴⁶ Jan Golinski, *Making natural knowledge. Constructivism and the history of science* (Chicago 2005), 84-91.

Kamerlingh Onnes veroverde er meer en meer grondgebied voor zijn onderzoek naar lage-temperatuur-fysica.⁴⁷

Zeer waarschijnlijk leidde de verminderde toegankelijkheid ook tot lagere bezoekersaantallen, maar dat is niet te staven met cijfers. Er is maar één bezoekersboek bekend,⁴⁸ en dat begint in september 1860, na opening van het nieuwe laboratorium. Er kwamen na de verhuizing dus nog steeds bezoekers, maar de aantallen zijn erg laag. In de vroege jaren zestig waren het er enkele tientallen per jaar (tussen de 20 en de 40, met in 1863 een uitschieter naar 84) – onder wie zeker in de eerste jaren de nodige familieleden van Halbertsma. Ter vergelijking: de eerste jaargang van *Verslagen omtrent 's rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst* vermeldt dat het Rijkmuseum van Schilderijen (Amsterdam) in 1878 bijna vijfendertigduizend bezoekers ontving, en het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst ruim achtduizend.⁴⁹ Ook in andere kunstmusea ging het eerder om honderden of duizenden mensen, dan om tientallen. Bovendien: in die musea stegen de bezoekersaantallen⁵⁰ – geheel volgens Bennetts beschrijving. Maar bij het anatomisch kabinet is, ondanks het al lage aantal, een statistisch significante daling te zien. Er zijn twee duidelijke breekpunten: vanaf de tweede helft van de jaren zestig komen er geen tientallen, maar nog maar enkele bezoekers – gemiddeld vier per jaar. En na 1877 blijft het boek leeg, alhoewel er nog 203 witte bladzijden over zijn.

Beide omslagen vallen samen met een wisseling van conservatoren. In 1865 overleed Halbertsma; hij werd opgevolgd door Johannes Adrianus Boogaard. Die overleed in 1877, waarna Teunis Zaaier werd aangesteld. Het is mogelijk dat in die jaren niet het aantal bezoekers daalde, maar dat de nieuwe conservatoren een ander registratiesysteem gebruikten. Misschien vroeg Boogaard niet alle bezoekers om te tekenen, en kwamen er ten tijde van Zaaier nog wel mensen, maar vond hij het niet interessant om bij te houden hoeveel en wie dat waren. Als dat zo is, kunnen we niet zeker zijn van een daling in aantal – maar er blijkt wel duidelijk uit dat de conservatoren steeds minder interesse in het bredere publiek hadden. Deze verminderde interesse zal niet bijgedragen hebben aan de toegankelijkheid van de collectie.

Het verschil in belangstelling voor een publiek buiten de universiteit komt al duidelijk naar voren wanneer je Gerard Sandifort, conservator in de eerste helft van de negentiende eeuw, en Halbertsma, conservator tussen 1848 en 1865, met elkaar vergelijkt. Sandifort is voortdurend bezig met het bekender maken van de collectie. Hij publiceerde in totaal vier catalogi – weliswaar in het Latijn, dus niet voor een algemeen publiek, maar wel met het doel de collectie meer bekendheid te geven.⁵¹ Zo schrijft hij:

47 Dirk van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie* (Amsterdam 2005), 178-189.

48 Leiden, UB, BPL 1842.

49 *Verslagen omtrent 's rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst* 1878 (Den Haag 1879), 2, 19.

50 Zie artikel van Ellinoor Bergvelt en Claudia Horster in deze bundel.

51 Die catalogi waren *Museum Anatomicum Lugduno Batavorum* deel 3 en 4 (Leiden 1827 en 1835; deel 1 en 2 waren eind achttiende eeuw door Eduard Sandifort, Gerards vader, gepubliceerd) en *Tabulae craniorum diversarum nationum* deel 1 en 2 (Leiden 1838 en 1840).

... ik [heb] door de uitgaave van eenen tweede bundel van nationaal schedels getracht (...) het publiek meer en meer bekend te maken met de zeldzaamsten schedels.⁵²

Hier schrijft hij ‘het publiek’, maar hij heeft het ook vaak over ‘de geleerde wereld’⁵³ – waaruit blijkt dat we hier niet moeten denken aan een algemeen publiek, met ook mensen uit de lagere klasse. Ook dat de catalogi in het Latijn waren, en dat het kabinet mogelijk op zondag gesloten was, geeft aan dat het kabinet zich niet richtte op de lagere klasse.

Dit is een verschil met de eeuwen daarvoor. Toen was het kabinet zoals gezegd iedere dag, en voor iedereen, geopend, en waren catalogi in meerdere talen beschikbaar – niet alleen maar in het Latijn. Het kabinet van Sandifort was waarschijnlijk dus minder breed toegankelijk dan dat van zijn voorgangers, maar hij richtte zich wel duidelijk op een publiek buiten de faculteit geneeskunde. Jaar na jaar geeft hij in zijn collectieverslagen op over alle binnen- en buitenlandse bezoekers die hij ontvangt:

In tusschen wordt dit kabinet ... door vreemdelingen en inlanders bezogt, welke ditzelfs zijne inhoud meestal al kennen, door dezelfs beschrijving door wijlen mijne vader en mij in het licht gegeven.⁵⁴

Halbertsma schrijft in zijn verslagen maar één keer over bezoekers.⁵⁵ En hij publiceert geen enkele catalogus – maar niet omdat hij zo tevreden is met die van Sandifort. Op 22 februari 1861, een jaar na de verhuizing, schrijft de eerste bibliothecaris aan de curatoren dat hij op zolder de overgebleven exemplaren van het *Museum Anatomicum* gevonden heeft; achtergelaten door Halbertsma.⁵⁶ Ze blijven in beheer van de bibliotheek – blijkbaar heeft Halbertsma er geen behoefte aan. Wel vraagt Halbertsma met regelmaat geld aan de curatoren voor andere zaken, met name nieuwe aankopen.

Bij uitbreiding van de collectie was hij niet geïnteresseerd in wat het bredere publiek van de collectie vond. De rector schreef na een bezoek aan Halbertsma's collectie:

Met regt is het minder zijn [Halbertsma's] oogmerk bij de uitbreiding den verzameling aan het kabinet een voorkomen te geven, dat door het buitengewonen der zaken het groote publiek of min ervaren bezoekers verbaast, als wel eene verzameling te bezitten van zaken, nuttig en onontbeerlijk voor het onderwijs en de wetenschap.⁵⁷

‘Nuttig en onontbeerlijk voor onderwijs en wetenschap’ waren bijvoorbeeld microscopische preparaten. In de jaren voorafgaand aan het bezoek van de rector had Halbertsma onder andere zestig microscopische injectiepreparaten van

52 Collectieverslag 1839, Leiden, UB, AC2 270.

53 Zie bijvoorbeeld Sandifort, *Museum Anatomicum* 3, ‘Praefatio’, 4.

54 Collectieverslag 1839, Leiden, UB, AC2 270.

55 Collectieverslag 1861-62, Leiden, UB, AC2 271.

56 Agenda ingekomen stukken 1861, Leiden, UB, AC2 202.

57 Rapport van senaat aan curatoren, 1854, Leiden, UB, AC2 119, 138.

Hyrtl uit Wenen en een collectie microscopische preparaten van Topping uit Londen aangeschaft.⁵⁸ Deze preparaten waren interessant voor studenten en onderzoekers, maar niet voor bezoekers. Zonder microscoop (en handigheid in het gebruik daarvan) was er niets aan te zien.

Het werd voor bezoekers ook lastiger om binnen te komen: Halbertsma beperkte de openingstijden van het kabinet. Vanaf 1860 was het niet meer dagelijks geopend, maar alleen nog van maandag tot en met woensdag en op zaterdag.⁵⁹ In dezelfde tijd werden de openingstijden van de kunstmusea juist verruimd.

Na Halbertsma werden deze ontwikkelingen alleen maar sterker: de collectie werd meer en meer gericht op onderwijs en wetenschappelijke functie. Geen geprepareerde embryo's afkomstig uit ongelukkige huwelijken, maar wetenschappelijke preparaten zonder verhaal die voor bezoekers zonder medische achtergrond lastig te duiden waren.

Niet alleen het anatomisch kabinet, maar de hele geneeskunde professionaliseerde. In 1865, het jaar van Halbertsma's dood, werden de artsenwetten uitgevaardigd. Die waren, zoals we hebben gezien, belangrijk voor de veranderingen van het medisch onderwijs. Maar ze leidden ook tot het ontstaan van een medische professie – artsen onderscheidden zich van de rest van de bevolking. Alhoewel de artsen de afsluiting van de collectie in eerste instantie niet zo bedoeld hadden (de verhuizing van de bibliotheek naar het laboratorium was door andere factoren ingegeven), werd hij zeker niet betreurd – bij een afgescheiden professie paste ook een besloten collectie.

Conclusie

We hebben gezien hoe het anatomisch kabinet van een open, toegankelijke plek veranderde in een afgesloten locatie. In het oude kabinet, bij de bibliotheek, waren bezoekers iedere dag welkom. Er was geen ballotage, en ze hoefden hooguit een kleine fooi te betalen. Ze konden catalogi in hun eigen taal raadplegen. De preparaten waren ook voor niet-medici interessant: verhalen over herkomst, en over de mensen die ze ooit geweest waren, gaven de preparaten een voor iedereen toegankelijke betekenis. In het nieuwe kabinet stonden onderwijs en wetenschap centraal. Het lag verder buiten het centrum, achterin een gebouw met een gesloten karakter. Ook de preparaten zelf werden minder toegankelijk.

Deze ontwikkeling is precies tegenovergesteld aan wat Bennett beschrijft. Bij hem zijn de collecties vóór 1850 zeer beperkt toegankelijk, en staan ze daarna open voor iedereen, om zo de lagere klasse te disciplineren. Toch claimt Bennett dat zijn verhaal voor alle collecties geldt. Hij stelt zelfs expliciet dat het onjuist zou zijn om zijn analyse tot de zichtbaarheid van kunstwerken te be-

⁵⁸ Collectieverslagen 1852-53 en 1853-54, Leiden, UB, AC2 270.

⁵⁹ *Leidsche studenten Almanak voor het jaar 1860* (Leiden [1859]), 66.

perken.⁶⁰ Want: ‘the emergence of the art museum was closely related to that of a wider range of institutions’, waaronder ‘history and natural science museums’.⁶¹ En niet alleen kunstobjecten, maar ook natuurlijke specimina werden voorafgaand aan de negentiende eeuw verborgen gehouden voor het publiek, aldus Bennett:

... the suggestion that they [musea en aanverwante instellingen] should be construed as institutions of confinement is curious. It seems to imply that works of art had previously wandered through the streets of Europe ... or that geological and natural history specimens had been displayed before the World ... rather than being withheld from the public gaze ... or made available only to the limited gaze of high society.⁶²

Maar in Leiden stonden de anatomische preparaten zeven dagen per week te kijk voor iedereen die het wilde zien. Bennett heeft het in dit citaat niet expliciet over anatomische preparaten, maar later in het boek wordt duidelijk dat hij ook anatomische musea tot het negentiende-eeuwse ‘exhibitionary complex’ rekent. Hij behandelt vergelijkende anatomie, fysische antropologie en algemene anatomie in zijn bespreking van tentoonstellingsstrategieën in musea.⁶³

Iedere regel heeft uitzonderingen, en als het Leids anatomisch kabinet de enige collectiebewaarpplaats zou zijn die zich niet aan Bennetts stelling hield, dan kwam zijn these uiteraard niet in gevaar. En het was zeker niet zo dat er rond 1850 nergens meer anatomische verzamelingen te zien waren. Zeker in de Verenigde Staten en in Engeland bloeiden toen de populaire anatomische musea op, waar een groot publiek welkom was. Deze musea claimden, geheel volgens Bennetts beschrijving, een onderwijzende en disciplinerende functie. Het is echter de vraag in hoeverre deze claim meer was dan een excuus voor het tonen van seks en spektakel, waarbij het eerste vooral gezocht werd in vrouwelijke voortplantingsorganen, het tweede in grote afwijkingen van het ‘normale’, en een combinatie van beide in wasmodellen van geslachtsziekten.⁶⁴ Ook was de toegankelijkheid van deze collecties van korte duur. Al snel waren vrouwen niet meer welkom, en rond de eeuwwisseling verdwenen de musea alweer van het toneel.⁶⁵

Hoewel er dus in de tweede helft van de negentiende eeuw nog wel openbare anatomische collecties waren, was het anatomisch kabinet in Leiden zeker niet uniek. Andere Nederlandse anatomische collecties maakten eenzelfde ontwikkeling van open naar gesloten door. Zo was de Amsterdamse universitaire collectie aan het begin van de eeuw openbaar en werden, net als in Leiden, de

60 Bennett, *Birth* (noot 4), 9.

61 Bennett, *Birth* (noot 4), 59.

62 Bennett, *Birth* (noot 4), 59.

63 Bennett, *Birth*, (noot 4), 79, 185, 201-208.

64 Michael Sappol, *A traffic of dead bodies. Anatomy and embodied social identity in nineteenth-century America* (Princeton 2002), 280-309.

65 Michael Sappol, ‘Morbid curiosity. The decline and fall of the popular anatomical museum’, op www.common-place.org, vol. 4, afl. 2 (2004).

preparaten toegankelijk gemaakt voor een breed publiek. Bezoeker Theodor Haupt vertelt dat de verzameling onder andere bestaat uit:

Skeletten berühmter Verbrecher und anderer interessanten Menschen, die, besonders während der kermesse, gegen eine Abgabe von 2 Stübern, zum Besten der Anstalt, das schaulustige Publikum in haufen herbeilocken, das sich der hinrichtungspartikulieren der berühmten Diebe, Räuber, u, u, die sich hier, abentheuerlich ausgeputzt, präsentirten, beim ihrem Anblick erinnert.⁶⁶

Aan het eind van de eeuw is van deze tentoonstellingsstrategieën niets meer terug te vinden. Het meest afgesloten was waarschijnlijk de collectie in Groningen, die was in de tweede helft van de eeuw zelfs voor studenten maar één uur per week geopend.⁶⁷

En waarschijnlijk vormden ook andere vakgebieden ‘uitzonderingen’. Want niet alleen de geneeskunde, ook de natuurwetenschap professionaliseerde.⁶⁸ Terugtrekking in universiteit en laboratorium, verhuizing naar gesloten instituten, vond ook plaats in de natuurkunde, scheikunde en biologie. Daarbij werd de rol van collecties ook in die vakgebieden minder groot, net zoals dat bij de anatomie gebeurde. Wellicht ontwikkelden ook bijvoorbeeld natuurkundige en natuurhistorische collecties zich anders dan de verzamelingen die Bennett beschrijft. Zo was het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie weliswaar geopend voor publiek, maar dit had van de directeuren niet gehoeven. Zij beschouwden het in de eerste plaats als een wetenschappelijk museum, en deden niets om de collectie en de opstelling toegankelijk te maken voor een breder publiek.⁶⁹

Tot slot: hoe liep het af met Kaspar Sierstorpf? Nadat hij anatomie en bibliotheek had moeten overslaan, bleven er nog genoeg attracties over. Maar die bevielen hem meestal maar matig, zoals we al zagen bij het grafmonument voor Boerhaave. En de Hortus, bijvoorbeeld, omschreef hij als ‘in einem kläglichen Zustande’.⁷⁰ Al met al, zo besloot hij zijn verslag, had de stad Leiden wat treurigs – reden om zijn vertrek te vervroegen. Maar Sierstorpf was een uitzondering: andere reizigers beleefden veel plezier in Leiden, en hadden er genoeg te zien – waaronder ook collecties. Wie door hun reisverslagen bladert, leest een heel ander verhaal dan wie het boek van Bennett bestudeert.

*Hieke Huistra, Instituut voor Culturele Disciplines, Universiteit Leiden.
Postbus 9515, 2300 RA Leiden. h.m.huistra@hum.leidenuniv.nl*

66 Theodor Haupt, *Malerische Reisen durch Holland nach Norddeutschland mit vorzüglicher Rücksicht auf die Schönheiten der Natur und Kunst so wie auf die Sitten und den Charakter der Einwohner* (Hamburg 1814), 102-103.

67 *Groninger studenten almanak voor het jaar 1885* (Groningen [1884]), 45.

68 J.B. Morrell, ‘Professionalisation.’, in: R.C. Olby, G.N. Cantor, J.R.R. Christie and M.J.S. Hodge, *Companion to the history of modern science* (Londen 1990), 980-989.

69 Rob Visser, ‘Het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in de negentiende eeuw’, in: B.C. Sliggers en M.H. Besselink (red.), *Het verdwenen museum. Natuurhistorische verzamelingen 1750-1850* (Haarlem/Blaricum 2002), 181-184.

70 Sierstorpf, *Bemerkungen* (noot 1), 548.